

ALISHER NAVOIY IJODIDA TASAVVUFIY OLAM: RUHIY KAMOLOT VA INSONIY MA'NAVIYAT

A'zamjonov Islomjon Komiljon o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Tasavvuf germeneytikasi mutaxassisligi

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Jurayev Sh.S.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi, PhD.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy olamning nazariy-falsafiy asoslari, ruhiy kamolot bosqichlari hamda insoniy ma'naviyat konsepsiyasi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoir asarlarida komil inson g'oyasi, nafs va ruh munosabati, ilohiy muhabbat talqini, irfoniy tafakkur hamda axloqiy poklanish masalalari chuqur o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tasavvuf, ruhiy kamolot, komil inson, nafs, ruh, irfon, ma'naviyat, ilohiy muhabbat, axloqiy yetuklik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье системно анализируются теоретико-философские основы суфийского мира в творчестве Алишера Навои, этапы духовного совершенствования, а также концепция человеческой духовности. В исследовании глубоко рассматриваются идея совершенного человека в произведениях поэта, соотношение нафса и духа, трактовка божественной любви, ирфаническое мышление и вопросы нравственного очищения.

Ключевые слова: Алишер Навои, суфизм, духовное совершенствование, совершенный человек, нафс, дух, ирфан, духовность, божественная любовь, нравственная зрелость.

ABSTRACT

This article systematically analyzes the theoretical and philosophical foundations of the Sufi world in the works of Alisher Navoi, the stages of spiritual perfection, and the concept of human spirituality. The study deeply examines the idea of the Perfect Human in the poet's writings, the relationship between the nafs and the soul, the interpretation of divine love, irfan-based intellectual thought, and issues of moral purification.

Keywords: Alisher Navoi, Sufism, spiritual perfection, the Perfect Human, nafs, soul, irfan (gnostic knowledge), spirituality, divine love, moral maturity.

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyot tarixida nafaqat badiiy yuksaklik namunasi, balki chuqur falsafiy-ma'naviy tafakkur mahsuli sifatida alohida o'rin tutadi. "Alisher Navoiy turkiy-tasavvuf adabiyotining taraqqiyotida salmoqli hissa qo'shgan ulug' ijodkorlardan biridir. Uning lirik asarlari bilan bir qatorda, nasriy asarlarida ham islom va tasavvuf talqini muhim o'rin egallaydi"¹. XV asr Movarounnahr madaniy muhitida tasavvufiy qarashlar keng tarqalgan bo'lib, ular adabiyot, san'at va ijtimoiy hayotga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Navoiy ana shu ruhiy-falsafiy muhitda kamol topdi va tasavvufiy g'oyalarni o'z ijodining markaziy tamoyiliga aylantirdi.

Tasavvuf – bu insonning o'z ichki olamini poklash, nafs istaklarini jilovlash va ilohiy haqiqatga yaqinlashish jarayonini anglatadi. U faqat diniy amaliyot emas, balki chuqur ruhiy-falsafiy tizimdir. Tasavvufning asosiy maqsadi komil insonni shakllantirishdir. Navoiy ijodida aynan shu komillik g'oyasi yetakchi mavqega ega. Shoir asarlarida inson ikki qarama-qarshi kuch – nafs va ruh o'rtasidagi kurash maydoni sifatida tasvirlanadi. Nafs moddiylikka tortadi, ruh esa ilohiylikka intiladi. Ruhiy kamolot bu ikki kuch o'rtasidagi muvozanatni topish va ruhni ustuvor qilish jarayonidir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyatda ma'naviy qadriyatlarning zaiflashuvi, moddiylikning ustuvorligi sharoitida Navoiyning ruhiy poklanish va insoniy yetuklik haqidagi qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – Navoiy ijodida tasavvufiy olamning nazariy asoslari va badiiy talqinini kompleks tahlil qilishdir. Navoiy ijodida tasavvufiy tushunchalar tizimini aniqlash, ruhiy kamolot bosqichlarini tahlil qilish, komil inson konsepsiyasining falsafiy mohiyatini ochish, ilohiy muhabbatning ma'naviy-axloqiy ahamiyatini asoslash kabi asosiy vazifalar yotadi.

TAHLIL VA METODLAR

Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodini o'rganish va tahlil qilishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Masalan, tarixiy metodni qo'llash orqali tarixiy yondashuv, XV asr ijtimoiy-madaniy muhitining tasavvufiy tafakkur shakllanishiga ta'siri o'rganildi. Bu davrda naqshbandiya tariqati keng yoyilgan bo'lib, ruhiy poklanish, mehnat orqali komillik, ichki ixlos kabi tamoyillar targ'ib etilgan. Matnshunoslik tahlili esa shoirning "Xamsa", "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari hamda g'azallari matnshunoslik asosida o'rganildi. Tasavvufiy terminlar (ishq, fano, baqo, tavhid, sabr, riyoza va boshqalar) semantik jihatdan tahlil qilindi. Germenevtik yondashuv matnning ichki ma'nosini ochish uchun asosiy

¹ Zilola Amonova. Zufnunabegim Axrorova. "Nasoyim ul-muhabbat"da G'azzoliy talqini// "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi 9-uluslararo konferensiya materiallari. – Toshkent-Bursa, 2024. – B. 277.

metodlardan biri sifatida qo'llanildi. Ramziy obrazlar tasavvufiy kontekstda talqin qilindi. Keyingi navbatda qiyosiy metoddan foydalanilib, Navoiy qarashlari Sharq tasavvuf an'analari doirasida qiyoslab ko'rib chiqildi. Bu yondashuv shoirning o'ziga xosligini aniqlashga yordam berdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Navoiy ijodida tasavvufiy olamning markazida inson turadi. Inson – ilohiy nur zarrasi mujassam bo'lgan mavjudotdir. U moddiy va ma'naviy dunyo oralig'ida joylashgan. Shoir insonni "kichik olam" deb talqin qiladi. Insonning asosiy vazifasi – o'z mohiyatini anglashdir. Bu anglash jarayoni ruhiy sayohat orqali amalga oshadi.

Nafs va ruh dialektikasi yana bir asosiy jihatlardan hisoblanadi. Nafs – insonni pastlikka tortuvchi kuch sifatida tasvirlanadi. U shaxsiy manfaat, xirs, manmanlik va dunyoparastlik bilan bog'liq. Ruh esa ilohiy manbadan kelgan pok mohiyatdir. Ruhiy kamolot nafsni yengish orqali amalga oshadi. Bu jarayon og'ir, lekin zaruriy bosqichdir. Shoir riyoziyat va sabrni asosiy vosita sifatida ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning yana bir mashhur asari "Lison ut-tayr"da ruhiy sayohat borasidagi qarashlar yoritiladi. Asarda qushlarning Simurg'ni izlab yo'lga chiqishi inson ruhining Haq sari intilishini anglatadi. Yetti vodiy – ruhiy kamolot bosqichlaridir: Talab – izlanish boshlanishi; Ishq – qalbning yonishi; Ma'rifat – ichki idrok; Istig'no – dunyodan voz kechish; Tavhid – birlikni anglash; Hayrat – aqlning ojizligi; Fano – o'zlikdan kechish. Bu bosqichlar insonning ichki evolyutsiyasini aks ettiradi.

Navoiy faoliyatida ilohiy muhabbat konsepsiyasi yana bir muhim jihatlardan sanaladi. Navoiy nazarida haqiqiy ishq – bu ilohiy muhabbatdir. U insonni poklaydi, komillikka yetaklaydi. Ishq – ruhiy energiya manbai. Oddiy muhabbat o'tkinchi, ilohiy ishq esa abadiydir. Shoir muhabbatni axloqiy yetuklik mezoni sifatida talqin qiladi. Tasavvuf shoiri hisoblangan Alisher Navoiyning yana bir mashhur asari "Nasoyim ul-muhabbat" da muhabbat(ishq) masalasi va tasavvuf asosiy o'rin egallashi bilan Navoiy ishq borasidagi qarashlarini asosladi deya olamiz. Navoiy uchun muhabbat falsafasi insoniy va ilohiy jihatlar bilan tahlil qilinadi. Haqiqiy muhabbat esa insonni Allohga yaqinlashtiruvchi qudratli kuchdir. "Navoiy bu asari orqali o'z davrining mashhur shoir va avliyolarining hayoti va ijodini abadiylashtirishga harakat qilgan. "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida Navoiy o'zidan oldingi va zamondosh shoirlarning she'rlari, ularning tasavvufiy qarashlari va ularning Allohga bo'lgan muhabbati haqida hikoya qiladi"². Turli shoir va avliyolarning faoliyati orqali yoritilgan ushbu asar o'zbek va fors adabiyotining

² O'ktamboyeva Xurshida Shavkat qizi. "Nasoyim ul-muhabbat": Turkiy adabiyotdagi ilk tazkira va tasavvufiy muhabbat falsafasi//Academic research in modern science, 2025, №1. – B. 124.

yorqin namununalarini keng ko‘lamda o‘rganish imkoniyatini beradi. Shuningdek, turkiy xalqlarning madaniyati, dunyoqarashi va adabiy merosining rivojlanishida asosiy manbalardan biri sanaladi.

Komil inson konsepsiyasi ana shu davr xamsanavislarining markaziy ifodalanishi kerak bo‘lgan tushunchalaridan eng asosiysi bo‘lgan. Komil inson – bu nafsini yenggan, ruhini yuksaltirgan, axloqan pok, jamiyatga foydali shaxsdir. U adolatli, sabrli, mehribon va haloldir. Navoiy komil insonni ideal jamiyat qurilishining asosi deb biladi.

Navoiy tasavvufni individual mistik tajriba bilan cheklamaydi. U ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatga ega konsepsiya sifatida talqin etiladi. Komil inson jamiyatni isloh qiluvchi kuchdir. Shoirning qarashlarida ma’naviyat davlat va jamiyat barqarorligining asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Axloqiy inqiroz – ruhiy inqiroz natijasidir. “Navoiy yashagan davrda tasavvuf va u bilan bog‘liq qarashlar ijtimoiy hayotning muhim bir ma’rifiy, axloqiy, tarbiyaviy kategoriyalarini belgilab beruvchi ta’limot hisoblangan. Shunday ekan, shoir ijodini bu ta’limotdan ajratib o‘rganishga harakat qilish mutlaqo noto‘g‘ridir. Shu ma’noda Turkistondan yetishib chiqqan Shayx ul-mashoyix, “Yassaviya” (ayrim manbalarda “Jahriya”) tariqatining asoschisi Ahmad Yassaviy zikri “Nasoyim ul-muhabbat”da alohida o‘ringa ega”³. Alisher Navoiy tasavvuf borasida Ahmad Yassaviyning faoliyatiga alohida to‘xtalar ekan, uning ustozlari hisoblangan Xoja Yusuf Hamadoniy va Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniydin tortib shogirdlarining hissalarigacha yoritib beradi. Tasavvufda yangi bir tariqatga asos solish kabi muhim natija esa Yassaviyning tasavvuf vakillari orasida yetukligini ko‘rsatib turibdi. Aynan Navoiy ham uning tasavvufiy qarashlaridan ilhomlangan holatda haqiqiy komillik sari intilgan inson va uning vazifalari haqida yetarlicha bayon etgan. Navoiy nega aynan Yassaviy ijodiga to‘xtaladi? Buning sabablaridan biri u qarashlarini she’riy tizimda ifodaladi. “Yassaviygacha ham so‘fiyona she’r irshod uchun bir vosita o‘laroq qabul qilingan edi. Yassaviy, eng avvalo, ana shu uchun she’rga murojaat qildi. Diniy-falsafiy ma’nolar muridlaridan tashqari keng xalq ommasi ongi va qalbidan oson o‘rin topishini ta’minlash niyatida she’r imkoniyatlaridan ham mohirlik ila foydalana oldi”⁴. Alisher Navoiy tazkirasida tasavvuf vakillari orasidan Yassaviyni alohida e’tirof etishidagi jihatlardan biri aynan shudir. Yassaviy she’riy uslubga tasavvufiy qarashlarini, komilikka eltuvchi yo‘lni, Allohga bo‘lgan ishqni singdirib bayon etgan.

³ Saydullayeva D.I. “Nasoyim ul-muhabbat”da Ahmad Yassaviy zikri//Oriental Renaissance:Innovative, educational, natural and social sciences, 2023, April. – B. 966.

⁴ Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 9.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy olam insonning ruhiy kamoloti va ma'naviy yetukligini ta'minlovchi mukammal falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Shoir tasavvufni axloqiy poklanish, ilohiy muhabbat va komil inson g'oyalari bilan boyitadi. O'zining deyarli barcha asarlarida ilohiy muhabbatni tarannum etdi. Allohga bo'lgan ishq va unga eltuvchi yo'llarni ham nasriy, ham nazmiy uslubda yoritib berdi.

Bugungi globallashuv sharoitida moddiylik ustuvorligi insonni ichki bo'shliqqa olib kelmoqda. Navoiyning ruhiy poklanish haqidagi g'oyalari zamonaviy inson uchun muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi. Tasavvufiy tafakkur insonni ichki erkinlikka chorlaydi. Ichki erkinlik esa tashqi mustaqillikning asosi hisoblanadi.

Navoiy merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ruhiy kamolot g'oyasi zamonaviy ma'naviy inqiroz sharoitida insoniyat uchun muhim konseptual asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saydullayeva D.I. "Nasoyim ul-muhabbat"da Ahmad Yassaviy zikri//Oriental Renaissance:Innovative, educational, natural and social sciences, 2023, April. – 965-969 b.
2. O'ktamboyeva Xurshida Shavkat qizi. "Nasoyim ul-muhabbat": Turkiy adabiyotdagi ilk tazkira va tasavvufiy muhabbat falsafasi//Academic research in modern science, 2025, №1. – 124-127 b.
3. Zilola Amonova. Zufnunabegim Axrorova. "Nasoyim ul-muhabbat"da G'azzoliy talqini// "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi 9-uluslararo konferensiya materiallari. – Toshkent-Bursa, 2024. – 277-281 b.
4. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 160 б.